

ԱՐԳԱՄ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԾՈՌՈԹԻ ԵՎ ԳԱՂԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Պատմական Երևնյակ գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ Զուլֆայի շրջան) միջնադարյան պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների վերաբերյալ պատմական աղբյուրներում պահպանվել են շատ սակավ տեղեկություններ: Միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր գավառի հուշարձաններից շատերը մասնագիտական գրականության մեջ և առհասարակ ծանոթ են միայն մատենագրական, ազգագրական-կրոնական ընդհանուր բնույթի աշխատությունների մեջ պատահականորեն հիշատակված տարեթվերով և կցկտուր նկարագրություններով:

Հոդվածում ներկայացվող հուշարձանները բացառիկ նշանակություն ունեն 17—18-րդ դդ. հայ ճարտարապետության ամբողջական պատմության ուսումնասիրման համար, ինչպես նաև արժեքավոր պատկերացում են տալիս 17—18-րդ դդ. Երևնյակ գավառի շինարվեստի զարգացման նոր աստիճանի վերաբերյալ:

Երևնյակ գավառի միջնադարյան նշանավոր ավանների թվին է դասվում Ծոռոթը (Ծոռոտ), որը նշանավոր է նաև իր ճարտարապետական հուշարձաններով: Ծոռոթ ավանը, գյուղաքաղաքը (այժմ՝ Զուլֆայի շրջանի Ծոռոթ գյուղ) պատմական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է 10-րդ դարի Տաթևի վանքի հին վարչական բաժանման հիման վրա Ստ. Օրբելյանի 13-րդ դարի հարկացուցակում¹ և միջնադարյան Հա-

յաստանի մշակութային կյանքում հայտնի է որպես զարգացած, նշանավոր օջախ: Պատմա-հնագիտական մի շարք հուշարձանների, ճարտարապետական այլևայլ շինությունների ավերակները խոսում են տեղի ճարտարապետական բարձր մտահղացումների, միջնադարյան զարգացած վաճառականության ու առևտրի մասին: Ծոռոթեցի վաճառականները միջնադարում (14—18-րդ դդ.) լայն գործարքների մեջ էին ոչ միայն Հայաստանի կարևոր նահանգների ու գավառների առևտրական կենտրոնների, այլև Հնդկաստանի, Իտալիայի, Ռուսաստանի, Հոլանդիայի և այլ երկրների հետ: Պատմական աղբյուրների վկայությամբ հայտնի է, որ Ծոռոթում հնուց ի վեր ձևավորվել և 15—18-րդ դդ. զարգացման բարձր աստիճանի էր հասել բազմատեսակ արհեստները՝ կավագործությունը, ջուլհակությունը, ներկարարությունը, մետաղագործությունը, քարվորությունը, ինչպես նաև գրչարվեստը, որոնք նկարչությունը և այլն:

Ծոռոթն իր բնական դիրքով հովտաձև և ընդարձակ մի գեղեցիկ դաշտի է մման, որի շուրջը երիզում են տասնյակ բլուրներ ու բլրակներ: Ծոռոթի դաշտերի մեծ մասը սպիտակագույն են. դա աղանդյոթի գերակշռող բաղադրությունից է, որի բարակ շերտերը պատել են ամենուր, հողը գրկել

Հարկացուցակը 10-րդ դարում կազմված լինելու մասին տե՛ս Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Եր., 1957, հատ. 1, էջ 323: Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դարերում, Եր., 1958, էջ 234:

¹ «Մտեխանուի Սիմեոս եպիսկոպոսի Պատմության մասին տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861, էջ 225:

բնական գույնից: «Ծոռ ձոր» կամ «Հաղլա-դուզ» անվանվող վայրի կավանդությամբ դարեր ի վեր շոտթեցիների համար ծառայել է որպես հրաշալի շինանյութ, որի հունցվածքը դիմացկուն է և ունի ամուր շաղախ՝ քարաշեն տների, ջրատար խողովակների համար: Ըստ տարեց շոտթեցիների բացատրության, գյուղի դաշտերի երեսին պատած աղագույն կավանդության համար էլ գյուղը կոչվել է Ծոռոթ-Ծոռոտ: Այժմյան Ծոռոթի շրջակայքում գտնվող մի քանի գերեզմանատների, վանքերի ու եկեղեցիների, հնձանների ու ամրոցների, աղբյուրների և այլ շինությունների ավերակներն ապացույցներ են հանդիսանում այս ավանի միջնադարյան բուռն կյանքի մասին, որտեղ բնակվել է մի քանի տասնյակ հազարի հասնող հայ ազգաբնակչություն*:

Դեռևս մինչև 19-րդ դարի կեսերը կիսականգուն վիճակում էին գտնվում Ծոռոթի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների մեծ մասը², որոնք ժամանակին զարդարել են գեղեցկատես ավանի համայնապատկերը:

Ծոռոթի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների շարքում նշանավոր համալիրներ են հանդիսացել նրա հանրահայտ վեց եկեղեցիներն ու վանքերը, որոնցից այժմ կանգուն են միայն **ս. Լուսավորիչ վանքը** և **ավանի գլխավոր կամ Մայր եկեղեցին**³ **ս. Հակոբը**: **Ս. Հակոբ եկեղեցին**, **ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքը**, ինչպես նաև **ս. Աստվածածին Կուսմանաց անապատը** միջնադարում նշանավոր գրչակենտրոններ էին նաև: Միայն 17-րդ դարում այդ եկեղեցիների գրչատներում գրչագրվել է ավելի քան 100 ձեռագրեր, որից մոտ 40-ը պահպանվում է Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Ծոռոթի **ս. Հակոբ** գրվել է թափափվող բազիլիկան, որը կարևոր ճարտարապետական կառույց է հանդիսանում հատկապես 17-րդ դարի հայկական ճարտարապետության համար, կառուցված է ավանի կենտրոնը հանդիսացող բարձրադիր հարթությունում: Ի տարբերություն Նախիջևանի մի շարք հուշարձանների, **ս. Հակոբ եկեղեցին** մինչև խորհրդային շրջանում որոշ չափով հայտնի է գրականության

մեջ⁴, որի ուսումնասիրման հարցը վերջին 70—75 տարիների ընթացքում անուշադրության է մատնված: **Ս. Հակոբ եկեղեցին** իր արտաքին կերպարով, վեհասլաց և հոյակերտ գմբեթով դեռևս շատ հեռվից է ուրվագծվում որպես գեղեցիկ ճարտարապետական կառույց: Այս եկեղեցին (նկ. 1, 2) կառուցված է «...համակ կոփածոյ քարերով ներքուստ և արտաքուստ... սագալանջ տանիք եկեղեցուն և աղիսակերտ վայել-

Նկ. 1. Ծոռոթի **ս. Հակոբ** եկեղեցու արևմտյան և հարավային ճակատների ընդհանուր տեսքը

չաձև կաթողիկեն հաստատումն են չորս մեծամեծ չքնադաշեն սեանց վերայ, ունի ընդարձակ բեմ և սեղան, և երկու առանդատուն...»⁴: Ըստ եկեղեցու արձանագրությունների⁵, այժմյան տաճարը վերստին վերակառուցվել է 17-րդ դարի կեսերին: Այս հուշարձանը հիմնականում կառուցված է բազալտից, գորշա-կապտավուն քարերից և աղյուսից (գմբեթը), որի արտաքին տեսքը խոսում է, արտահայտիչ: Եկեղեցու պատկերավոր կերպարը ավելի է ընդգրծվում արևմտյան ճակատով: Եկեղեցու գլխավոր մուտքը երիզված է երեք շարք գեղեցիկ քանդակազարդ գոտիներով: Մուտքի բարավորը զարդարված է քառանկյունի գեղեցիկ խաչքարի քանդակով: Մեր ուսումնասիրությունների ժամանակ գլխավոր

* Ծոռոթի հայ ազգաբնակչությունը 17-րդ դարից սկսած գաղթել է պատմական Հայաստանի տարբեր գավառներ: Ծոռոթեցի վերջին հայ ընտանիքները Երևան և նրա շրջակայք են տեղափոխվել մինչև 1980 թ., որից հետո այդտեղ բնակություն են հաստատել Սիսիանի շրջանից եկած 20—25 տուն աղբյուրեջանցիներ:

² **И. Шопен**, Исторические памятники Армянской области, СПб., 1852, էջ 325:

³ **Ա. Սեդրակյան**, Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղարշապատ, 1872, էջ 122—124: **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 355—356: **Ս. Հակոբի** լուսանկարը հրապարակված է նաև **Մ. Փափազյանի** «Գողթան գավառ» ալբոմում, Վաղարշապատ, 1890:

⁴ **Ա. Սեդրակյան**, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁵ **Ս. Հակոբ եկեղեցու** արձանագրությունները հրապարակել է **Ա. Սեդրակյանը**, որոնք հիմնականում ճիշտ են (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 122—125):

մուտքի մոտ գտնվող ավերակներում 1974 թ. արձանագրել և լուսանկարել ենք մի հարթեցված բարի վրա (0,85×1,105 չափ-սի) կատարված քանդակագործական աշխատանք՝ Աստվածամոր պատկերումը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին։ Այս բարձրաքանդակը, որի վերին հատվածը վնասված էր, ունի արտահայտիչ դիմագծեր, կոմպոզիցիոն ասելիք և քանդակագործական կատարելություն, որը կարելի է թվագրել 17-րդ դարի առաջին կեսով։

Նկ. 2. Ծոռոթի ա. Հակոբ եկեղեցու գմբեթը
հյուսիսից

Լուսավոր և բարձր է նաև ա. Հակոբ եկեղեցու ներքին ինտերիերը, որի բազալտե որմերը հիմնականում քիչ են հարդարված։ Գեղեցիկ աբսիդը և ավանդատները լուսավորվում են արևելյան որմերում բացված մեկական բավականին լայն լուսամուտներով, իսկ սրահը՝ հյուսիսային և հարավային որմերում բացված երեքական, ինչպես նաև արևմտյան ճակատում, մուտքի կամարից վերև բացված մեկ լուսամուտներով։ Սրահին առանձնակի շքեղություն և լուսավորվածություն է հաղորդում կառույցի ընդհանուր ծավալի մեջտեղում, խաչաձև ծածկի վրա, կառուցված աղյուսաշար բարձր գմբեթի (նկ. 2) ութ լուսամուտները (գմբեթի լուսամուտներն այժմ շարված են)։ Ընդ որում սրահի հյուսիսային և հարավային որմերի մեջտեղի լուսամուտները մյուս լուսամուտների համեմատությամբ ավելի մեծ բացվածքներ ունեն և տեղադրված են ավելի բարձր գծի վրա՝ կառույցի միջին նավին ուղղահայաց երկթե կտուրներով տրանս-

պեռների բարձունքում, և ունեն ուղղանկյուն բացվածքներ։

Ծոռոթի ա. Հակոբ եկեղեցում առանձնակի ուշադրության է արժանի նաև նրա աղյուսաշար թմբուկի և ութանիստ գմբեթի ճարտարապետական լուծումը, որն իր բարձրությամբ գրեթե համահավասար է դահլիճի բարձրությանը։ Այս հուշարձանի գմբեթի (որն ըստ արձանագրության կառուցվել է 1664 թ.⁵) համաչափությունները և ճարտարապետական լուծումները, ինչպես իրավացիորեն նշել է ճարտարապետ Մ. Հասրաթյանը, հար և նման են Մեղրու Մեծ Թաղի ա. Աստվածածին եկեղեցու աղյուսաշար գմբեթի ճարտարապետությանը⁶։ Ա. Հակոբ եկեղեցու այժմյան շինությունում պարզորոշ նկատելի են տարբեր ժամանակներում կառուցված վերանորոգումների հետքեր։ 1643 թ. Ծոռոթում գրչագրված մի ձեռագրի գրչի՝ Հովհաննեսի հիշատակարանի տվյալներով Երեմյայի սբ. Կարապետ վանքի վանահայր Եսայի վարդապետը նորոգել է նաև «եկեղեցիս Ծոռոթու, որ կոչի սուրբ Յակոբ նորոգեալ եղև...»⁷։ Վերջին (հավանաբար 20-րդ դարի սկզբներին կատարված) նորոգման ժամանակ գմբեթից դեպի արևմուտք կառուցված է նաև մի փոքրիկ զանգակատուն։ 1890 թ. Մ. Փափազյանի առաջին անգամ հրապարակված ա. Հակոբ եկեղեցու լուսանկարում, ինչպես նաև Ա. Սեդրակյանի, Ղ. Ալիշանի նկարագրություններում այս զանգակատունը չի արտացոլված, որը և թույլ է տալիս նրա կառուցումը վերագրելու հետագա շրջանին։ Այս փոքրիկ զանգակատունը քառանկյունի, աղյուսաշեն և քառանիստ վեղարով պսակված ուտունդա է։

Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է եղել ուղղանկյուն հատակագծով քառամույթ գավիթը, որը եկեղեցու ընդլայնական երկարությունից քիչ փոքր է եղել։ Գավիթի չորս մույթերի կամարները նստել են եկեղեցու արևմտյան ճակատի որմնամույթերի վրա։ Գավիթի մուտքերի և այլ դետալների մասին այժմ ճիշտ եզրահանգումներ անելը դժվար է, որի կառուցման մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել։ Միայն գավիթի մեջ եղած տասից ավելի խաչքար-տապա-նաքարերի արձանագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ այն կառուցված է եղել

⁵ Ա. Սեդրակյան, նշվ. աշխ., էջ 124։

⁶ Մ. Մ. Հասրաթյան, Սյունիքի XVII—XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Եր., 1973, էջ 90։

⁷ Ա. Սմբաթյան, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանքի Երեմյայի և շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904, էջ 177։

15-րդ դարում, որը կործանվել է 1841 թ. երկրաշարժից⁸:

Ի տարբերությունս. Հակոբ եկեղեցու, որը որոշ չափով հայտնի է գրականության մեջ, Օռոտթի մյուս հուշարձանը՝ ս. Լուսավորիչ վանքը, դուրս է մնացել ուշադրությունից և չափազանց քիչ է հայտնի: Ցավոք, ժամանակի ընթացքում փլատակների է վերածվել այս համալիրի բնակելի ու արտադրական շինությունները, դպրատունը, աղբյուրը, ընդարձակ պարիսպները: Խարխուրվել է եկեղեցու տանիքը, հարավային որմը և այլն, որի պատճառով մեր ուսումնասիրության ժամանակ հնարավոր եղավ չափազերել միայն եկեղեցին ու գավիթ-սրահը, իսկ մյուս շինությունների մասին՝ պատկերացում կազմել ավերակներից:

Նկ. 8. Օռոտթի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի ընդհանուր տեսքը հարավից

Ս. Լուսավորիչ վանքը, որը Օռոտթի մշակութային կյանքի վաղագույն օջախներից մեկն է հանդիսացել, կառուցված է այժմյան գյուղից մոտ մեկ կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք՝ փոքր ձորակի աջ կողմում գտնվող բարձր և ընդարձակ սարավանդում, որը դեպի հարավ-արևմուտք ունի թեթևակի թեքություն: Ս. Լուսավորիչ վանքի համալիրի առջև, որը գրավում է ավելի քան 4 հա տարածություն, փոված է պատմական Օռոտթը իր ավերակներով և վաղեմի բերքառատ այգիներով: Ս. Լուսավորիչ վանքի ներկա համալիրը հավանաբար կառուցվել է դեռևս վաղ միջնադարում այդտեղ գոյություն ունեցող մենաստանի տեղում: Այս վանքը 16—18-րդ դդ. Երնջակ գավառի խոշոր կրթա-կրոնական կենտրոններից մեկն է հանդիսացել: Այդ եմ ապացուցում են նաև նրա մեծաքանակ արտադրական, օժանդակ շինությունները, ունեցած հա-

րուստ կալվածքները: Ըստ վանքի շրջակայքում հայտնաբերված վիմագրական տեղեկության, 17—18-րդ դդ. այդ վանքը ունեցել է ՄԱ (51) խալվար (ընդեղենի չափ է, մեկ խալվարը հավասար է 480 կգ) մուլք⁹:

Եկեղեցու զանգակատան վրա պահպանված արձանագրության տվյալներով այն վերանորոգվել է 1708 թ. Օռոտթի ժողովրդի և Գրիգոր վարդապետի կողմից¹⁰: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս վանքը վերանորոգվել է նաև 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի կեսերին: Ս. Լուսավորիչ վանքի գլխավոր հատակագիծը նման է միջնադարյան Հայաստանի 17—18-րդ դդ. վանքերի համալիրներին. ընդարձակ ուղղանկյուն պարսպի համարյա կենտրոնում կառուցված է եկեղեցին և արևմուտքից կից գավիթ-սրահը: Պարիսպներից ներս, ինչպես նաև դրսի հատվածներում և եկեղեցուն հարևան կառուցված են եղել մոտ 25—30 բնակելի, կոմունալ և այլ շինություններ, որոնցից այժմ միայն ավերակ հետքերն են տեսանելի: Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին (նկ. 3, 5) կառուցված է սրբատաշ մուգ կապտավուն բազալտից, որի դրսի շարվածքում օգտագործված է նաև դեղնակարմրեանգ ֆելզիտանման քարեր: Այն ուղղանկյուն հատակագծով (նկ. 4, գծ. 1) կառուցվածք է՝ երկթե ծածկով բազիլիկա, որը կազմված է դահլիճից, զույգ ավանդատներից և արքիդից: Բազալտյա կամարները և ծածկը հանգչում են մեկ զույգ խաչաձև կտրվածքով մույթերի և որմնամույթերի իմպոստների վրա: Մույթերի ընդերկայանկան կամարների լայնությունը 97 սմ է, իսկ ընդլայնական կամարներինը՝ 77 սմ: Կառույցի միջին մասը լայն է, իսկ կողքի երկուսը՝ նեղ են: Ինչպես ս. Հակոբ եկեղեցում, այնպես էլ այս եկեղեցում արևմտյան ճակատում լայն և բարձր կամարով բացված երեք բացվածքներից կենտրոնականում գտնվում է եկեղեցու միակ մուտքը, որը բացվում է գավիթ-սրահի մեջ:

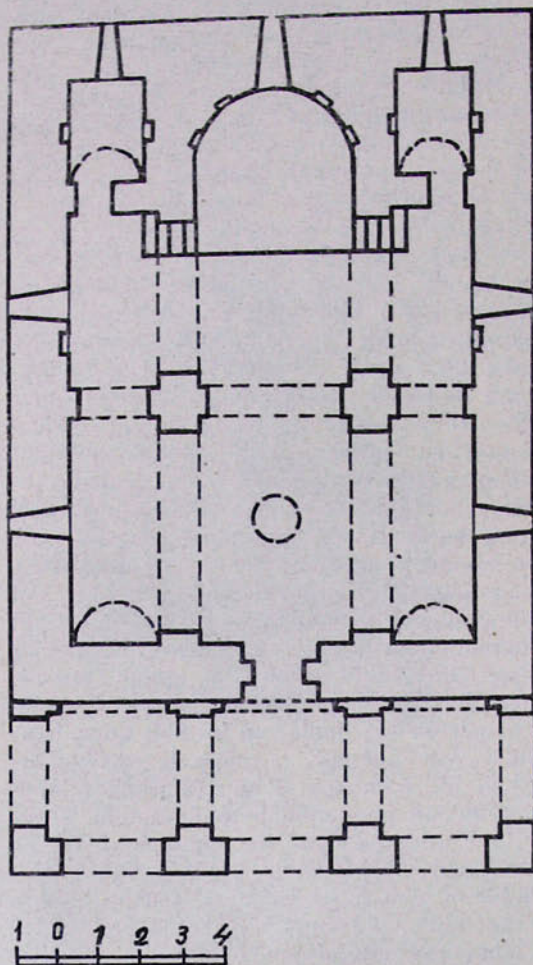
Ս. Լուսավորիչ վանքի եկեղեցու արքիդը կիսաշրջանաձև է և պատի մեջ ունի հինգ որմնախորշեր: Արքիդի բեմը սրահի հատակից բարձր է և ունի չորս աստիճաններ: Երկու ավանդատներն իրենց հատակագծով ուղղանկյուն են և ծածկված են կիսաշրջանաձև թաղով, որմերի մեջ ունեն որմնախորշեր: Ներքին ինտերյերը լուսավորվում է դեպի ներս բավականին լայն բացվածքով լուսամուտներով: Ընդ որում սրահը լուսավորվում է հյուսիսային, հարավային որմերում բացված երկուսական և արևմտյան որ-

⁸ Ս. Սեդրակյան, Աշխ., էջ 124—125:

⁹ Նույն տեղ, էջ 181:

¹⁰ Ղ. Ալիշան, Աշխ., էջ 354—355:

մում, մուտքի կամարից վերև, մեկ լուսամուտներով: Նման լուսամուտներ են բացված նաև արսիդում և ավանդատներում (արևելյան որմերում, մեկական): Սրահը լրացուցիչ կերպով լուսավորվում է նաև

Նկ. 4, գծ. 1. Շոռոթի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցու հատակագիծը (չափագրությունը՝ Ա. Ազվազյանի)

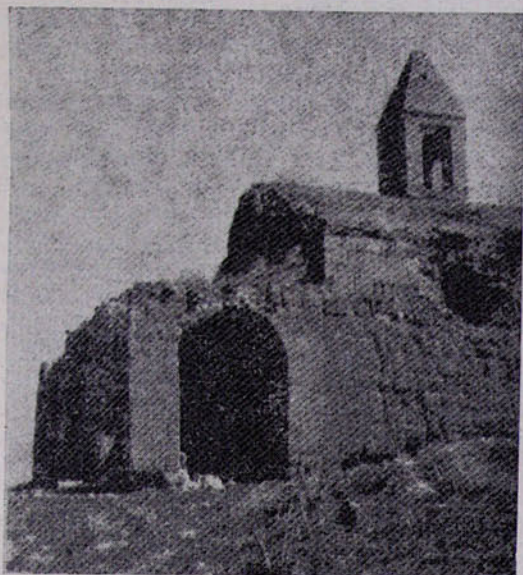
երկթեք ծածկում կառուցված քառակուսան զանգակատան չորս մեծ պատուհաններով: Տաճարի ինտերիերի բազալտյա հարթ պատերը, որոնք զուրկ են դեկորատիվ էլեմենտներից, սխալված են եղել: 1708 թ. եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ հայտնաբերվել է ինտերիերում կատարված նախկին շրջանի որմնանկարները¹¹: Այժմ էլ արսիդում անցնող կերպով նկատելի են որմնանկարների աղավաղված հետքերը:

¹¹ Ղ. Ալիշան, Աշխ. աշխ., էջ 355:

Ա. Լուսավորիչ վանքի եկեղեցու երկթեք ծածկում կանգնեցված զանգակատունը կառուցված է մույթերից դեպի արդարաբանի արևմտյան որմը ձգվող կամարների վրա: Ի տարբերություն Նախիջևանի գավառների ճարտարապետական շինությունների աւանդական ծավալա-տարածական հորինվածքի, որտեղ կաթողիկեները և գմբեթները տեղադրված են համարյա կառույցների կենտրոնական հատվածներում, Շոռոթի ս. Լուսավորիչ վանքի եկեղեցում աղյուսաշար զանգակատունը կառուցված է նկատելի տեղաշարժումով դեպի արևմուտք: Այս հուշարձանում նրա հատահատության բազալտյա խաչաձև կտրվածքով երկու մույթերը քառակուսի հատակագծի հավասար ($9,5 \times 10,45$ մ) սրահի հորինվածքում զգալի չափով տեղաշարժ են արվել դեպի արևելք՝ արսիդը: Եթե արսիդից մինչև մույթերը ընկած տարածքը կազմում է 3,77 մ, ապա մույթերից մինչև եկեղեցու արևմտյան որմը ընկած տարածքը կազմում է 5,22 մ: Այս եկեղեցու հորինվածքով մեկ զույգ մույթերով են կառուցված նաև Գողթն գավառի Բիստի ս. Նշան, Նախիջևանի ս. Ստեփանոս անապատների եկեղեցիները, որոնց ճարտարապետական առանձնահատկություններին կանոնադրական մեկ այլ առիթով: Միայն նշենք, որ այդ հուշարձանները հայ ճարտարապետության 17-րդ դարի հետաքրքիր նմուշներից են:

Շոռոթի ս. Լուսավորիչ վանքի գավառ-սրահը կցված է եկեղեցուն արևմտյան կողմից և զբաղում է եկեղեցու ամբողջ ճակատը: Ըստ հատակագծի այն ուղղանկյուն կառուցվածք է և ունի քառամույթ հորինվածք: Գավառ-սրահը, որը հավանաբար կառուցվել է 16-րդ դարի սկիզբներին, այժմ պահպանվում է (նկ. 5) և եկեղեցու երկթեք ծածկից ցածր է: Այն կառուցված է սրբատաշ բազալտից: Մույթերը քալականին զանգվածեղ են ($1,1 \times 1,3$ մ): Միջին երկու մույթերն ունեն T-աձև կտրվածքներ, իսկ անկյունային երկու մույթերը՝ Γ-աձև: Գավառի արևմտյան ճակատը ներկայացնում է չորս կամարակապ մույթերով կառուցված երեք լայն և բարձր բացվածքներ: Գավառ-սրահի հյուսիսային և հարավային ճակատները ևս կամարակապ ձևով բաց են: Չորս մույթերի դիմաց, եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից, կառուցված են համապատասխան որմնամույթեր, որոնց վրա հենվում են կամարները և գավառ-սրահի ծածկը:

Մեր ուսումնասիրությունների ժամանակ, 1974 թ., արձանագրել և լուսանկարել ենք եկեղեցու ներսում ընկած երկու փոքրիկ գեղաքանդակ խաչքարեր, որոնք ունեն նաև

Նկ. 5. Շոտթի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցու գավիթ-սրահը և զանգակատունը հարավից

արձանագրություններ: Խաչքարերից մեկի ներքևի մասում արձանագրված է (փոքրատառերով) այս չորս տողանոց վիմագրությունը՝

1. Խաչս լշատ(ա)կ է
 2. համանքասին
 3. և որդոյ տօմշուն
 4. թվ (իմ) Ռ. (1551 թ.)
- (Հրապարակվում է առաջին անգամ):

Երկրորդ խաչքարի վրա (փոքրատառերով)՝ երեք տող՝

1. Ս(ու)րբ խաչս կանկնեց ար(քն) ի-
 - (մոց) հոգ(ո)յ իանին:
 2. Մուքիին Ա.
 3. թինիս թվն Ռ ... ծա: է
- (Հրապարակվում է առաջին անգամ):

Ս. Լուսավորիչ վանքի մյուս շինություններից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Պարիսպների շարվածքը հյուսիսային և արևելյան հատվածներում տեղ-տեղ պահպանվել է 0,5—0,8 մ չափով: Ըստ որի պարիսպների շարվածքը իրականացվել է հիմնականում քարով, ունեցել է երկու դարբաս արևմտյան և հարավային կողմերից: Բնակելի և այլ շինությունների որոշ հետքեր պահպանվել են եկեղեցու հյուսիսային և հարավային կողմերում, որոնք կառուցվել են քարով, աղյուսով և կրաշաղախով: Երկու-

երեք սենյակների հետքեր են նկատելի նաև եկեղեցու գավիթ-սրահի արևմտյան ճակատի դիմաց: Հարավային կողմում պահպանված մի շինություն կառուցված է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, լուսամուտները լայն և ուղղանկյուն են եղել և բացվել են դեպի հարավ, մուտքը՝ արևմուտք: Պարիսպներից ներս, եկեղեցու դիմաց և նրա հարավային մասում, գոյություն է ունեցել նաև ընդարձակ ալգի, ծառերի պուրակ, որոնց մուշները մինչև օրս էլ կան: Պարբայից դուրս, դեպի հյուսիս, տարածված է եղել վանքի գերեզմանատունը, որի այժմյան տապանաքարերը վերաբերվում են 15—17-րդ դարերին: Ս. Լուսավորիչ վանքի մյուս կոմունալ, արտադրական կառուցվածքների հորինվածքն այժմ անհնար է վերականգնել:

Երևելակ գավառի գեղեցկատես և բարձրաբերձ լեռներից մեկի՝ Օձասարի փեշերին հեռուց ի վեր ծվարել են գավառի հայտնի գյուղերից մի քանիսը: Այդ հնամենի գյուղերի թվին է պատկանում նաև գավառի պատմական Գաղ գյուղը, որը փոխված է Օձասարի արևելյան քարքարոտ փեշին: Գաղ ավանը, գյուղը (այժմյան Զրվֆայի շրջանի Գաղ գյուղ) պատմական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է 10-րդ դարի վարչական բաժանման հիման վրա կազմված Սո. Օրբելյանի 13-րդ դարի Երևելակ գավառի հարկացուցակում¹²: Դարեր շարունակ բազմած լինելով քարձրադիր և անմատչելի վայրում, այս գյուղը Երևելակ գավառի անցյալում էական դեր է խաղացել և առհասարակ հայտնի է մի շարք ավանդություններով, նշանավոր՝ իր հնություններով: Սակայն Գաղի պատմական անցյալի, ինչպես նաև նրա մեկ տասնյակի հասնող պատմա-նարտարապետական հուշարձանների մասին, որոնցից այժմ կանգուն է միայն ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել: Գաղը և նրա հուշարձանները սոսկ հիշատակվել և մի քանի տողով նկարագրվել է միայն 19-րդ դարի վերջերում լույս տեսած որոշ աշխատություններում¹³, որից հետո առ այսօր Գաղը և նրա հուշարձանները դուրս են մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից:

Դատելով պատմական Գաղի գրաված տարածքից, շինությունների ավերակներից և շրջակայքի ուսումնասիրությունից, կարե-

¹² «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861, էջ 377:

¹³ Ա. Մեղրակյան, Հնութիւն հայրենեաց ի գաւառին Երևելակու, Վաղ-պատ, 1872, էջ 144—146: Ղ. Ալիշան, Աշխ. աշխ., էջ 859:

լի է վատահորեն ասել, որ այդտեղ մարդիկ բնակություն են հաստատել շատ վաղուց: Իսկ վաղ միջնադարից սկսած այստեղ մշակություն կանգնեց հարստեղ է մինչև ուշ միջնադար, որտեղ բնակություն է հաստատել ավելի քան 700 տուն հայ ազգաբնակչություն: Պատմական Գաղի հայ ազգաբնակչությունը Նադիր Շահի, Շահ Աբբասի անպատակություններից հետո մասնաշարքաբաժանվել է հիմնականում Իզմիր, Կ. Պոլիս և այլուր: 1960—1964 թթ. գաղեցի վերջին ընտանիքները տեղափոխվել են Երևան և նրա շրջակայք (Ենգիջա, Չարբախ, Զանգիբասար): 1965—66 թթ. Սիսիանի շրջանի Ջումարթու գյուղից 17—18 աղքեղների ընտանիքներ տեղափոխվել և բնակվում են այժմյան Գաղում:

Դեռևս 19-րդ դարի սկզբներին պատմական Գաղի ավերակներում պարզորոշ տեսանելի էին ճարտարապետորեն կառուցված ավելի քան 700 տների և այլալի շինությունների հետքեր¹⁴: Այսօր էլ ամրակուռ լեռնաշղթայի պարանոցի երկարությամբ (ավելի քան 2,5 կմ) պարզորոշ երևում են բիրտ լեռնաշղթայի կրծքում հին գաղեցիների կերտած-կառուցած երկհարկանի տների, հուշարձանների ավերակները: Հին գյուղի այգիներում կան 3—4 հարյուր տարվա թռեհու, ընկուզենու, տանձենու ծառեր: Գյուղի ավերակներում կան նաև մի քանի հնձանների, ջրաղացների ավերակներ: Առանձնակի ուշադրության է արժանի նաև Գաղի գերեզմանատունը, որն այժմյան վիճակով ունի 1000-ից ավելի տապանաքարեր՝ 14—18-րդ դդ. արձանագրություններով: Ծառ տապանաքարեր ունեն ուշագրավ և հետաքրքիր կենցաղային քարձրաքանդակներ և խորաքանդակներ:

Գաղի հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնվող ձորի երկարությամբ՝ մինչև Օձասարի կուրծքը, որն անվանվում է «Քարհեզների ձոր», գտնվում են Գաղի հուշարձանների մի մասը, որտեղ կան նաև մի քանի ջրհորների հետքեր: Ձորի երկարությամբ գտնվում է և. Գալանե մատուռը, և. Հոփսիմե, և. Նահատակ եկեղեցիների, և. Անապատ վանքի ավերակները: Գյուղի շրջակայքում հայտնի են նաև և. Եղիա, և. Սարգիս և այլ մատուռների, Գաղի բերդ-ամրոցի ավերակները: Գաղի հուշարձաններից հանրահայտ է և. Հոփսիմե եկեղեցու աղբյուրը, որի առջև բազալտե սրբատաշ քարերով կառուցված է (4,5×3 մ) մի գեղեցիկ ջրավազան, որն ունի 1,45 մ խորություն և ժամանակին ունեցել է թաղակապ քարձր ծածկ: Ս.

Հոփսիմե եկեղեցու այս աղբյուրն ունի բուժիչ հատկություններ, որը ժամանակին Նախիջևանի ամբողջ հայության համար ամենասիրելի այցելավայրերից մեկն է հանդիսացել: Հայկական ավանդությունների շարքում և. Հոփսիմե եկեղեցու այս աղբյուրը հայտնի է Գաղի Գյալ-Ջարաջուր անունով, որը կապված է Կոստանդնուպոլսից Հայաստան եկած և Գաղում ապաստանած կույս Հոփսիմեի անվան հետ¹⁵: Ըստ հին գաղեցիների ավանդության, Գաղ անվանումը ծագել է Հոփսիմե կույսը այդտեղ իր հետ բերած սուրբ մասունքները պահելուց, գաղելուց¹⁶: Ականատեսների վկայությամբ և. Հոփսիմե եկեղեցու այժմյան ավերակներում մինչև 1975 թ. կար մի գեղեցիկ քանդակազարդ արձանագիր (մոտ 1×1,1 մ չափի), որն ունեցել է 10—12 տող վիմագրություն: 1976 թ. մեր ուսումնասիրությունների ժամանակ երկար որոնումներից հետո ավերակներից հայտնաբերել ենք այդ գեղաքանդակ արձանագրի մի կտորը միայն, որը քարակտորի ամբողջության վերևի բեկորն էր և իր վրա կրում էր վիմագրության առաջին երեք տողերի վերջին բառերը (գլխատառերով)՝

Նկ. 6. Գաղի և. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

1. Սուրբ
2. Ս. Հոփսիմե:
3. Գաղ գիւղի

Դատելով վիմագրության և գեղեցիկ զարդագոտու տվյալներով, կարելի է են-

¹⁵ Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 101:

¹⁶ Материалы для описания местностей и племень Кавказа, Тифлис, 1882, вып. 2, II отд., էջ 46:

¹⁴ «Статистическое описание Нахичеванской провинции», СПб., 1833, էջ 75:

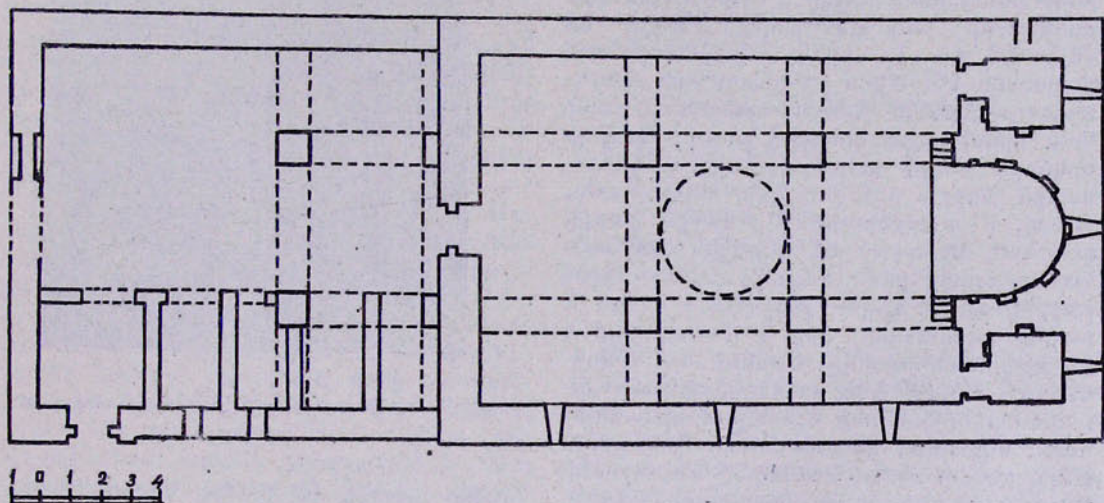
թաղրել, որ այս բեկորը 17-րդ դարի սկզբների քանդակագործական աշխատանք է:

Դժբախտաբար դարերի ընթացքում քանդվել և արդեն իսպառ ավերակների են վերածվել Գաղի մեկ տասնյակի հասնող պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, որոնց համալիրների մասին այժմ ճիշտ պատկերացումներ տալն անհնար է: Միմիայն տարեց գաղեցիների հիշողությունների հիման վրա կարելի է ասել, որ Գաղի ա. Հոփսիսմե, ա. Նահատակ եկեղեցիներն ունեցել են սրահավոր, իսկ ա. Անապատ վանքի եկեղեցին՝ քառամույթ բազիլիկայի հորինվածքներ:

Գաղի ճարտարապետական հուշարձանների շարքում նշանավոր կառույց և հոսանք կենտրոն է հանդիսանում ա. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքը, որն այժմ բարեբախտաբար դեռևս կանգուն է և արժեքավոր

Երևջակի մի շարք վանքերի ու եկեղեցիների հետ միասին այս վանքը ևս վերանորոգվել է Մովսես և Փիլիպոս կաթողիկոսների կողմից՝ «...և Ծահկերտ գեղջ և Գաղ գեղջ, որք շինեցան յաւորս տեսուն Յակովբ կաթողիկոսի...»¹⁷: Ա. Գրիգորին գաղեցի Ավալջանի կողմից նվիրված մի Ավետարանի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «ի հիմանէ սկիզբն եղեւ ա. Գրիգոր եկեղեցոյս Գաղայ, եւ ի գալ միւս ամին ասարտումն եղեւ ի թվին ՌԾ եւ ութին, ի փառս Քի Այ մերոյ»¹⁸: Ըստ Ա. Սեդրակյանի տվյալների տեղեկանում ենք, որ այս վանքը տուժել է նաև 1841 թ. երկրաշարժից¹⁹:

Գաղի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցին իր հատակագծով (նկ. 4, գծ. 2) կառուցված է Գողթնի և Երևջակի հուշարձանների ավանդական քառամույթ գմբե-

Նկ. 4, գծ. 2. Գաղի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցու և գավթի հատակագիծը (չստիպագրությունը՝ Ա. Սյվազյանի)

տեղեկություններ է տալիս Գաղի ճարտարապետության մասին: Գաղի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքը (նկ. 6, 7) կառուցված է վաղեմի գյուղի կենտրոնական թաղամասի բարձրադիր վայրում, ապառաժ լեռնալանջի փեշին, թեքադիր վայրում: Այս վանքը հավանաբար հիմնադրվել է 12—13-րդ դարերում, որի հնագույն ձևի, ժամանակի, ինչպես նաև վերանորոգումների մասին գրավոր աղբյուրներում և վանքի արձանագրություններում բավարար տեղեկություններ չի պահպանվել: Ժամանակի և հատկապես Նադիր Շահի, Ժահ Աբբասի սպառնալուծների ժամանակ այս վանքը ևս ավերվել է և հետագայում վերակառուցվել մի քանի անգամ: Հայտնի է, որ Գողթնի և

թավոր բազիլիկայի հորինվածքով, որի խաչաձև ծածկը նստած է չորս մույթերի և արտաքին պատերի վրա: Այս գեղեցիկ հուշարձանը կառուցված է հիմնականում մաքուր տաշած բաց-կապտավուն բազալտից, բաց-դեղին ֆելզիտից:

Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցու արտաքին արտահայտչականությունն ունի պատկերավորություն և ազդեցիկ է: Արև-

¹⁷ «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարի-ժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 353:

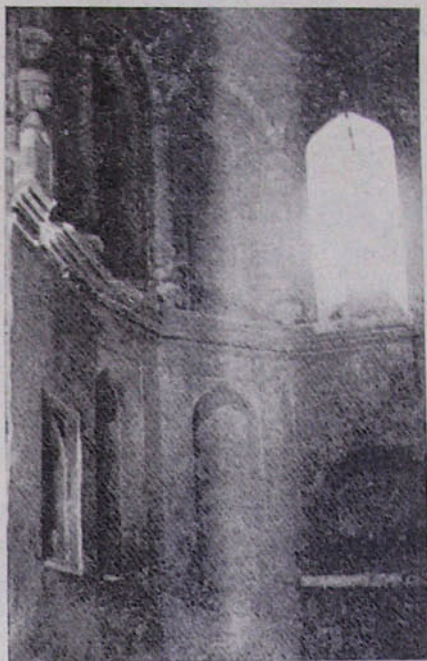
¹⁸ Երևանի Մատենադարան, Մ. Տեր-Մովսիսյան Մագիստրոս, Մայր ցուցակի հաջերև ձեռագրաց, Ավետարան, 2-րդ թիւ., էջ 828:

¹⁹ Ա. Սեդրակյան, նշվ. աշխ., էջ 144:

մըտյան ճակատում, որտեղ բացված է եկեղեցու միակ մուտքը, մուտքի աջ և ձախ կողմերում, բարավորից վերև, բարձունքում, ագուցված են մի քանի հիշատակագրված գեղաքանդակ խաչքարեր, վիմագիր քարեր, որոնք հանդիսանում են մուտքի և արևմտյան ճակատի արտաքին մասի դեկորը: Արտահայտիչ և վեհապահ է նաև եկեղեցու ներքին ինտերյերը: Գեղեցիկ և խոսուն է հատկապես բեմի արքիդը, որի շարվածքի ամբողջ բարձրությունը երիզված է ընդգծված հատուսապար մանածո գարդանախշով:

Աքսիդի կիսաշրջանաձև շարվածքում (նկ. 7) երկշարք ձևով բացված են գեղեցիկ և բարձր ($0,8 \times 1,2$ մ) կամարակապ խորշեր, որոնք ավարտվում են պաքաձև պատկով: Ընդ որում արքիդի խորշերի առաջին շարքի յոթ խորշերից երկուսը՝ արքիդի լուսամտի տակի և հարավային կամարաշարի առաջին խորշը, փոքր են ($0,5 \times 0,6$ մ) և իրենց բացվածքներով պայտաձև են: Մյուս չորս խորշերի համեմատությամբ $0,6 \times 0,85$ մ բացվածք ունի նաև հյուսիսային առաջին խորշը: Աքսիդի երկրորդ շարքի խորշերը բացված են առաջին շարքի յոթ խորշերի ուղղությամբ, որոնք, ի տարբերություն առաջին շարքի խորշերի, երիզված են գեղեցիկ սյունաձև կամարազարդերով: Երկրորդ շարքի միջին խորշից դեպի դուրս բացվում է լայն և բարձր լուսամուտը, որը և լուսավորում է գեղեցկատես արքիդը: Աքսիդի երկու կողմերում տեղադրված են երկհարկանի ավանդատները, որոնք արևելյան պատերում ունեն մեկական լուսամուտներ: Ընդ որում երկհարկանի ավանդատներով հուշարձանները Երևանի գավառի միջնադարյան (12—17-րդ դդ.) ճարտարապետության համար տարածված ձև է հանդիսացել: Երկհարկանի ավանդատներով են կառուցված գավառի Արթուրյանի և Կարապետ վանքի, Հին և Նոր Փորագաշտ (Փարագաշտ) գյուղերի եկեղեցիները և այլ հուշարձաններ: Ի միջև այլոց Գաղի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ավանդատների երկրորդ հարկեր մուտք գործելը հնարավոր է միմյալ թունելանման թաքստոցների միջոցով, որը բնորոշ է 17-րդ դարի հուշարձաններին: Այս հուշարձանում հարավային առաջին հարկի ավանդատան և արքիդի միջև եղած բուտոթեոնի գանգվածի մեջ թողնված անցքի միջոցով մուտքը բարձրանում է երկրորդ հարկի ավանդատուն: Երկրորդ հարկի ավանդատան հյուսիսային որմով թունելանման անցքը շրջանցում է արքիդը և մտնում մյուս՝ հյուսիսային երկրորդ հարկի ավանդատուն, որտեղից էլ իր հերթին

անցկատ կերպով կարելի է եկեղեցուց դուրս գալ եկեղեցու հյուսիսային որմում թողնված հատուկ անցքից: Երկրորդ հարկի ավանդատները, ինչպես նաև պատերի մեջ թողնված դատարկ տարածությունները վանքի համար ծառայել են որպես լրացուցիչ պահեստներ, գաղտնի թաքստոցներ,

Նկ. 7. Գաղի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արքիդը

որտեղ պահվել են վանքի սրբությունները, ձեռագրերը, պատույթներ մարդկանց:

Գաղի ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բարձր սրահը լուսավորվում է հարավային որմում բացված երեք և արևմտյան ճակատում, մուտքի կամարից վերև, թողնված մեկ լուսամուտներով, որոնք արտաքին մասերում ունեն նեղ, իսկ դեպի ներս՝ լայնացող ձև: Թեքադիր վայրում հիմնված լինելու հանգամանքով կառույցի հյուսիսային որմը հենապատի նշանակություն ունի և իր ընդերկայնական հատվածի գերակշռող մասը, 80%-ի չափով, խրված է բարձրադիր կուրծքը: Այս պատճառով էլ եկեղեցին հյուսիսային որմում լուսամուտներ չունի: Ըստ երևույթին այս բացը շտկելու համար եկեղեցու ծածկում, գմբեթից 2—2,5 մ դեպի արևմուտք, երկթեք ծածկի հյուսիսային հատվածում բացված է մի երդիկ: Սրահին առանձնակի լուսավորվածություն է տալիս աղյուսաշար գմբեթի բավականին բարձր և

լայն ութ լուսամուտները, որի ութանիստ թմբուկը կանգնեցված է քառակուսան չորս ամրակուռ մույթերի թաղերի վրա: Նախկինում ավերված ավելի մեծ չափի գմբեթի գմբեթատակ տարածության փոքրացման եղանակով վերանորոգումների ժամանակ եկեղեցու խաչան ծածկում կանգնեցված ալժմյան ոչ մեծ բարձրություն ունեցող զմբեթը, ինչպես նաև ամբողջ եկեղեցին ժամանակին որմնակարված է եղել: Այժմյան վիճակով որմնակարների միակ հետքերը գմբեթի սվաղի վրա պահպանված ծաղկազարդ ֆրիզներն են: 20-րդ դարի կեսերից հետո եկեղեցու ներսում պահպանվող պահեստային իրերից բռնկված հրդեհի պատճառով սևացել է շինության ներքին ինտերյերը և խալտ քայքայել և աղավաղել որմնակարների հետքերը: Դատելով գմբեթի ծաղկազարդերի նկարչական արվեստից, ինչպես նաև հենվելով ավանդության վրա, կարելի է ասել, որ այս եկեղեցին ևս որմնակարված է եղել Գաղին հարևան Ծոռոթ ավանի Հովնաթանյանների տոհմի նկարիչների կողմից, որոնք 18-րդ դարում նկարազարդել են հայրենի Երրնջակ և Գողթն գավառների մի շարք վանքերն ու եկեղեցիները²⁰:

Ինչպես նշվեց վերևում, ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արևմտյան ճակատում տեղադրված են մի քանի վիմագիր խաչքարեր, որոնք վերաբերվում են վանքի 16—17-րդ դդ. վերանորոգումներին: Արևմտյան ճակատի հարավային մասում, գավիթ-սրահի ծածկից քիչ վերև, որմի շարվածքում, պահպանվել է հետագայում այդտեղ դրված մի քանդակազարդ խաչքար, որի ներքևի մասն արդեն քայքայված է: Այդ քանդակազարդ խաչքարի խաչի ներքևի մասում պահպանվել է 4—5 տողից կազմված արձանագրության առաջին երկու տողերը (փոքրատառերով)՝

1. թվին

2. ող (1641 թ.) ս(ու)րք

(Հրապարակվում է առաջին անգամ):

Արևմտյան ճակատի հյուսիսային հատվածի շարվածքում պահպանված մի այլ խաչքարի ներքևի մասում քանդակված է վեց տողանոց վիմագրություն (փոքրատառերով): Այս խաչքարի ներքևի հատվածի ձախ անկյունը կտրված է, և արձանագրության տառերից մի քանիսը դժվարընթեռնելի են դարձել՝

1. Խաչս յիշատակ (է)

2. տր ա..քն բեկի

3. ..ն մաթեոս

4. մարտիրոսին

5. ...ոին նս

6. ...զէն

(Հրապարակվում է առաջին անգամ):

Այս արձանագրության մեջ ա տառը գրված է արձանագրության մյուս տառերի բարձրությանը հավասար, մեկ ուղիղ գծի ձևով: Վիմագրության մեջ նման վիմագրության հանդիպում ենք Հին Զուղայի գերեզմանատան խաչքարերի արձանագրություններում²¹, Ցղնայում, Մեսրոպավանում:

Եկեղեցու մուտքի հարավային կողմում վերանորոգումների ժամանակ ազուցված և գեղեցիկ քանդակների մեջ առնված խաչից ներքև գրված է վեց տողանոց արձանագրություն: Խաչքարի խաչի թևերի մասում քանդակված է՝

1. թիվ ՌԹ (1560 թ.)

2. [12]տակ

Սրանից ներքև (փոքրատառերով)՝

1. Ս(ու)ր Խ(ա)չս յի

2. շ(ա)տակ է փա

3. ոլաթին տա

4. դմիշին խա

5. նթէկէ մկ

6. ըտիշ բէկ թ. ոկ. (1611 թ.)²²

Այս խաչքարի վրա վիմագրական աշխատանքները տարբեր տարիներում կատարված լինելու փաստն է ապացուցում նաև այդ երկու արձանագրությունների փոքրագրման խիստ տարբեր ոճերը: Այս վիմագրությունում ևս ա տառը գրված է մեկ գծի եղանակով: Սակայն այստեղ այդ մեկ գծը փորագրված է հոռմեական մեկ թվանշանի նման, և վերևի ու ներքևի մասերը ունեն եռանկյունաձև խիստ ընդգծվածություն, և արձանագրության տառերի մեջ քանդակված է ա փոքրատառի նորմալ բարձրությամբ:

Մուտքի բարավորից երեք շարք վերև, կամարից երկու շարք ներքև տեղադրված մեկ կտոր քարի վրա չորս տող (գլխատառերով)՝

1. Այս քարս յիշատակ է Մ(ա)հրաի

2. Սայիպշին, կ(ո)ղ(ա)կցին,

²¹ С. Тер-Аветисян, Город Джуга, Тифлис, 1937, էջ 127:

²² Այս արձանագրության հմմտ. տես Ա. Սեդրակյան, Աշխ., էջ 146: Ղ. Ալիշան, Աշխ., էջ 859:

²⁰ Մ. Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը XVII—XVIII դարերում, Եր., 1974, էջ 171—178:

3. թոռան, դստեր Ավդայի և Մարիամայ.
4. թվ ՌՃԵ (1656 թ.)²³

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արևմտյան ճակատի միակ մուտքը բացվում է գալթի մեջ, որը զգալի չափով գալթի հատակից բարձր է և ունի երեք աստիճաններ: Գալթի ուղղանկյուն հատակագիծը, որը եկեղեցու ընդլայնական տարածությանը հավասար է, իրականացված է սրբատաշ ֆեդգիտից ու աղյուսից և ունի երկու մույթ, որի արևմտյան ճակատն իրենից ներկայացնում է որպես կամարակապ երեք բացվածքներ (հյուսիսային ճակատը փակ է): Գալթի-սրահի երկու մույթերի կամարները մատում են մույթերին՝ համապատասխան եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից որմնամույթերի, ինչպես նաև գալթի հյուսիսային և հարավային որմի վրա, որոնք և կրում են թաղակապ ծածկը: Երկու մույթերի հորինվածքով կառուցված լինելու հանգամանքով գալթի-սրահի ընդերկաչ-նական երկարությունը փոքր է և հատակագծում ձգվում է հյուսիս-հարավ: Գալթի կառուցվածքում վերին մասերի ծանրությունը նվազեցնելու համար թաղերի ամբողջ ծածկը իրականացված է աղյուսով: Ժամանակին ամբողջապես ավաղված է եղել նաև գալթի-սրահի ինտերյերը:

Գաղի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինության ժամանակ հատուկ ուշադրության է արժանացել նաև կառուցվածքի սեյսմակայունության հարցը: Այդ նպատակով ուշադրություն է դարձվել կառույցի տարբեր մասերում ծանրության տեղաբաշխմանը, որի պատճառով էլ վերին հատվածների ծանրության թեթևացման համար շարվածքների մեջ օգտագործված է աղյուս, թողնվել է թունելանման թաքստոցներ (աբսիդի և ավանդատների հատվածում): Աղյուսաշար են մույթերի վերին հատվածները, թաղերը, գմբեթի առագաստային ան-

ցումները և այլ մասերը: Տաճարի տանիքը ծածկված է քարե սալերով, որոնք կտրված են 10—12 սմ հաստություն ունեցող քաղաղտանման քարերից: Սալերը մաքուր տաշված են արտաքին երեսներից և կողերից, իսկ ծածկին և թաղերին նայող երեսները՝ կիսամշակ, որը և նպաստել է շաղախի հետ ամուր կապակցմանը:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գալթի-սրահի կառուցումից հետո, հետագայում, հավանորեն 18-րդ դարի վերջերին կամ 19-րդ դարի սկզբներին, գալթի հարավային թաղի տակ և նրա շարունակությամբ ևս (8 մ չափով) կառուցվել է միահարկ սենյակներ, որոնք ունեն թաղակապ ծածկերով հարթ կտուրներ և որոնք իրենց բարձրությամբ գալթի-սրահի ծածկից բավականին ցածր են: Այդ չորս սենյակների մուտքերը բացվում են (այժմ քարով շարված է երեքի մուտքը) գալթի-սրահի առջև՝ դեպի բակ: Մուտքերի բացվածքներն ունեն գեղեցիկ կամարներ, որոնք բավականին լայն են: Սենյակներից երկուսն ունեն ուղղանկյուն բացվածքներով մեկական պատահաններ, որոնք բացված են հարավային որմերում: Սենյակների մակերեսները ենթադրել են տալիս, որ դրանք օգտագործվել են որպես բնակելի տարածություններ 2—3 մարդու համար: Ընդ որում բակի կողմից առաջին սենյակն ունի երկու մուտք, որից մեկը բացվում է դեպի բակ, իսկ մյուսը՝ դեպի հարավ: Վերջինս գեղեցիկ է, կամարաձև բարձր բացվածքի մեջ թողնված, որն քստ երևույթին ծառայել է նաև որպես բակի մուտք: Այս մուտքի ծածկից վերև դեռևս մնում են որմերի շարվածքներ, որոնք ենթադրել են տալիս այլ շինության սակայնության մասին:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքից 25—30 մ հարավ-արևմուտք գտնվում է ուղղանկյուն հատակագծով շինության մեջ քերված հորհափոս աղբյուրը: Այդ շինությունը, որը կառուցված է սրբատաշ քարերից, իր բարձրության 80%-ի չափով կառուցված է գետնի մեջ և ունեցել է թաղակապ ծածկ: Աղբյուր մուտք են գործել շինության հարավային կողմից բացված մուտքով, որն ունի դեպի ցած իջնող քարե աստիճաններ:

²³ Այս արձանագրության հմմտ. տես Ղ. Այիշան, Ույն տեղ: Ա. Սեդրակյան, Նշվ. աշխ., էջ 145: Մուտքի մյուս երեք արձանագրությունները տես Ա. Սեդրակյան, Ույն տեղ, էջ 145—146: